

सुरेश भटांची गझल : एक आकलन

डॉ. प्रशांत रामदासजी राऊत

सहायक प्राध्यापक, नूतन आदर्ष कला, वाणिज्य आणि
श्रीमती म.ह.वेगड विज्ञान महा, उमरेड जि. नागपूर

मराठी साहित्यामध्ये एकूण गझलेचा आढावा घेताना असे लक्षात येते की, माधव ज्युलियन नंतर सुरेश भट यांनी मराठी गझलेचा पाया भक्कम करण्याचा प्रयत्न केला. इतर काव्य प्रकाराच्या तुलनेत गझल हा काव्य प्रकार हाताळणारे अतिशय मोजके लोक मराठी साहित्य क्षेत्रात दिसतात. त्याचे कारणही आहे की या प्रकारचे रचनातंत्र हे वृत्तसापेक्ष आहे. गझलेला काफिया, रदफ, शोरा, लघु-गुरु, शब्दसंख्या इत्यादी अनेक प्रकारचे बंधन आहे आणि विशेष म्हणजे सुरेश भटांनी या सर्व आव्हानाला अतिशय लिलया पेलले. एखादी कविता सहज लिहावी अशी त्यांनी गझल लिहीली. जणू त्यांची लेखणीतून बाहेर पडणारे प्रत्येक शब्द आपोआप गझलेचा चेहरा धारण करायचे. खूप कमी गझलकारांनी गझलेला न्याय दिला आहे त्यात भट अग्रस्थानी आहे. मराठी कवितेच्या इतिहासात आपल्या उत्कृष्ट गझल निर्मिती मुळे ज्यांनी इतिहास निर्माण केला असे सुरेश भट हे एक श्रेष्ठ प्रतिभावंत कवी आहेत हे निर्विवाद सत्य आहे. तिस पेक्षा जास्त वर्षे ते मराठीतून गझल लिहीत आहे आणि त्यांच्या समर्थ गझलांच्या योगे सारा महाराष्ट्र प्रभावित झाला आहे.

लाभले आम्हांस भाग्य बोलतो मराठी
जाहलो खरेच धन्य ऐकतो मराठी
धर्म, पंथ, जात एक जाणतो मराठी
एवढया जगात माय मानतो मराठी

मराठी भाषेच्या नजाकतीचा असा ज्यांना रास्त गर्व आहे त्या सुरेश भटांनी आपल्या मराठी गझलांमध्ये उर्दू गझलची नजाकत, नखरा, ऐट, मोहक पणा, तेज आणि धार उतरवली. प्रदीप निफाडकर म्हणतात, "की कवी हा एम.ए. असेल तर गझलकार पी. एच. डी. असतो कारण कविता छंदो बध्द लिहिलेच अशी बंधने नसतात. गझल काराला छंदवृत्त माहिती हवेतच. कवी शब्द बंबाळ लिहू शकतो. गझल काराकडे वायफळ शब्दांना जागाच नसते. कविला एकच विषय घ्यायचा असतो. या सर्व कारणांमुळे, गझलकार पी. एच. डी. असतो. पण गझलकार कविता लिहीत नाही हा गैरसमज आहे."

सुरेश भटांनी अनेक कविता लिहील्या पण त्यांचा मुख्य पींड गझलेचा होता म्हणून ते गझल सम्राट म्हणून प्रसिध्द झाले.

भटांनी गझलच लिहीली नाही तर नवोदित कविना गझलेची बाराखडी सांगून गझल कधी लिहावी हेही सांगितले. भटांनी गझलेमध्ये सर्वच विशयांना हात घातला. सामाजिक आशयाच्या गझला, शृंगार विशयक गझला, राष्ट्रीय आकांक्षाशी समरस होणाऱ्या गझला, अनेक आशावादी स्वरूपाच्या गझला इत्यादी अनेक विषयावर त्यांनी गझला लिहून त्यांच्या मनातील समाज व राष्ट्राप्रतीच्या भावना व्यक्त केल्या आहे. सुरेश भट संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत तुरुंगात गेले होते म्हणून ते

**कोणता कैदी इथे कैदेत आहे
रंग भिंतींचे कसे उजळून गेले**

किंवा अशा धर्तीवर शेर लिहू शकले. प्रदीप निफाडकर असे म्हणतात की, सुरेश भट यांचे अनुकरण मराठी गझलकार करतानाच दिसतात. हाही गैरसमज पसरविण्यात काही सन्माननीय गझलकार कारणीभूत आहेत. भटांसारखे शेर लिहीण्यापेक्षा आपले अनुभव भट यांच्या काव्यउंची पर्यंत नेण्याचा प्रयत्न करावा. निफाडकर जरी असे म्हणत असले तरी गझल लेखनाच्या बाबतीत बऱ्याच प्रमाणात भटांचे अनुकरण करणारी मंडळी मी बघितली आहे पण त्यांना भटांप्रमाणे लिहीता आले नाही कारण एकच की, भट यांनी जे दुःख भोगले ते कुणाच्या वाटेला आले नाही.

सुरेश भटांनी अनेक गझलेत देशाभिमान व्यक्त केला आहे. त्यांची बहुतांश गझल स्वातंत्र्योत्तर काळातील आहे. स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर आलेल्या राष्ट्रीय कवितांमधील संदर्भ बदललेले दिसतात. याबाबत निशिकांत ठकार ह्यांचे मत महत्वाचे आहे. ते म्हणतात "खरी राष्ट्रीय जाणीव त्या कवींच्या काव्यात दिसेल जे देशाच्या इतिहास-भूगोलाचे वर्णन करण्यापेक्षा देशातील सामान्य माणसाच्या दुःखाची काळजी करतात, त्यांच्या वर होणाऱ्या अन्यायांविरुद्ध आवाज उठवितात, जनतेची बांधिलकी मानतात. "सुरेश भटांच्या राष्ट्रीय जाणिवांचे स्वरूप त्यांच्या सामाजिक आशयाच्या गझलेतूनच बऱ्याच प्रमाणात स्पष्ट होताना दिसते. लता मंगेशकर म्हणतात, " देश स्वातंत्र्य झाला, पण स्वातंत्र्याबरोबर आपली जी सुख स्वप्ने साकार व्हायला हवी होती ती तशी झाली नाहीत. उलट स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये देशात अनेक दुष्ट प्रवृत्ती मोकाट सुटल्या आणि

सामान्य माणूस साध्या सुखाला, साध्या आनंदालाही वंचित झाला. यामुळे संवेदनक्षम कविमनात उसळलेला प्रक्षोभ या कवितेत अतिशय परिणामकारक रीतीने प्रकट झाला आहे. इथे तुमची चीड, तुमचे दुःख, तुमची वेदना अगदी अस्सलपणे जाणवते आणि ती काळजाला जाउन भिडते”.

सामाजिक विशमतेवर भट हे घणाघाती हल्ला चढवतांना दिसतात. याबद्दल स्वतः सुरेश भट असे म्हणतात की, “ माझे भांडण प्रवृत्तींशी आहे. ज्या वर्गाची सुखे-समृद्धी इतरांच्या दुःखावर अवलंबून असतात, ज्या वर्गाचा मोठेपणा इतरांच्या तथाकथित लहान पणावर अवलंबून असतो, ज्या वर्गाची सांस्कृतिक श्रेष्ठता इतरांच्या वंचितपणावर अवलंबून असते त्या वर्गाविषयी माझ्या मनात घृणा आणि व्देश आहे. निश्चितपणे तिरस्कार आहे.”

ते म्हणतात

कालचे सारे लफंगे बैसले सिंहासनी
 ढाळतो आम्ही भिकारी लक्तरांची चामरे
 किंवा
 कसा आता सुरु झाला जमाना हा दलालांचा
 कधी आता पुढाऱ्यांनी दुकाने थाटली बाबा
 किंवा
 सारेच जातवादी अन सारेच महात्मे चालू
 सान्यांच पुरोगाम्यांच्या शेवटी पुढारी लालू

राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना आमच्या साहित्यातून व्यक्त व्हावी हा भटांचा आग्रह होता. म्हणून साहित्यिकांना उद्देशून ते म्हणतात “आज आम्ही साहित्यिक म्हणून वावरत आहोत. आमची दरवर्षी साहित्य संमेलने होतात. कवी संमेलने होतात. परंतु जर देशच राहिला नाही तर साहित्यिक, साहित्य व साहित्यिक कार्य क्रमांना कोणता अर्थ राहणार आहे ? हा आमचा देश आहे म्हणून आम्ही आहोत म्हणूनच आमचा हा देश कोणत्याही मौलिक किंवा मूलभूत अभिजात साहित्यिक प्रश्नापेक्षा जास्त महत्वाचा आहे. आमच्या साहित्यात आणि साहित्य संमेलनात आमच्या देशाच्या एकात्मतेचा जयघोश होत नसेल तर आम्हाला आमच्या देशात साधे नागरिक म्हणूनसुद्धा जगण्याचा अधिकार नाही”. भटांचे हे म्हणणे त्यांच्यातील देश विशयक भावना सांगून जाते.

‘स्मरण’ ही मृत्यूलाही स्वप्नाच्या पातळीवर नेणारी साधी, सरळ पण कल्पना रम्य गझल आहे. माझ्या मृत्यूतच माझ्या दुःखाचा शेवट व्हावा एरवी ती दुःखे संपणार नाहीत असे करुण शब्द कवी लिहीतो. पूर्तता माझ्या व्यथेची माझिया मृत्यूत व्हावी

जीवना पासून माझ्या ह्या मला मुक्ती मिळावी सुरेश भटांनी त्यांच्या अनेक गझला आत्मपर, आत्म संवादी लिहील्या आहे जगत मी आलो असा की, मी जसा जगलोच नाही. एकदा तुटलो असा की, मग पुन्हा जुळलोच नाही. शिरीश पै असे म्हणतात की, “गझलकार म्हणून मराठी कवितेतले त्यांचे स्थान अपूर्व आणि अद्वितीय आहे यात शंकाच नाही” रंग माझा वेगळा या संग्रहातील त्यांची गझल एक वेगळाच अर्थ सांगून जाते

रंगुनी रंगात सान्या रंग माझा वेगळा
 गुंतुनी गुंत्यात सान्या पाय माझा वेगळा

स्वतः सुरेश भट म्हणतात, “ खरे तर कविता हे दिव्य वेडच असते ह्या दुनियेत वेड्यांनीच काही करून दाखवलेले आहे. कवी वेडे तर रसिकही वेडेच. भटांची लेखन शैली, अविष्कार क्षमता, अभिव्यक्त करण्याची एक धाटणीच वेगळी आहे. एल्गार या संग्रहातील एल्गार ही गझल अद्यापही सुन्याला माझा सराव नाही अद्यापही पुरेसा हा खोल घाव नाही

19 व्या शतकातील सुप्रसिध्द ब्रिटिश तत्ववेत्ता लॉर्ड मेकॉले म्हणतो ते सुरेश भटांच्या बाबतीत खरे आहे. “perhaps no person can be a poet, or can ever enjoy poetry, without a certain unsoundness of mind”

काय सांगावे तुला मी? काय मी बोलू तुझ्याशी?
 राख मी झाल्यावरी गीते तुला माझी स्मरावी

डॉ. द. भि. कुलकर्णी असे म्हणतात, “ कवी सुरेश भट यांच्या पूर्व वयातील अप्रकाशित कवितांकडे वळणे म्हणजे ज्या खोलित खूपसे रंगीबेरंगी ताव आहेत, कमच्या आहेत, चक्र्या, बंडलं, लुदी –मांजा आहे अशा दाल नात शिरणे आहे. भटांनी या खोलीला कुलूप लावलं होतं आणि ते स्वतः सौधा वरून रूप गंधा, रंग माझा वेगळा, एल्गार, झंझावात आणि सप्तरंग असे पतंग आणि उडवीत होते, काटाकाटी करीत वो प्यार म्हणत हर्षो ल्हास मनवीत होते. एक ना अनेक सांगता येईल एवढ्या नानाविध गझला सुरेश भटांनी लिहील्या किंबहुना गायिल्या. त्यांच्या गझलेचे पैलू बरेच पडतात.

संदर्भ ग्रंथ

1. निशिकांत ठकार, साहित्याचे परिघ, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, 2001 पृ.115

2. लता मंगेशकर, पत्र, रंग माझा वेगळा, साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर, स.आ. 1996, पृ 10
3. अक्षयकुमार काळे, सुरेश भटांची गझल: एक संवाद, म. सा.प.दिवाळी अंक,1986 पृ10
4. सुरेश भट, एक झंझावात, संपा. प्रदीप देशपांडे, सुरेश भट स्मृती प्रतिष्ठान अमरावती, 2003 पृ151
5. सुरेश भट ह्यांची निवडक कविता, संपा. शिरष पै, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर
6. गझलदीप, प्रदीप निफाडकर, पारस पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर
7. रसवंतीचा मुजरा, सुरेश भट, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर
8. सृजन, मराठी प्राध्यापक परिशदेचे 28 वे अधिवेशनाचा अंक, छांदस प्रकाशन, नागपूर